

Ивайло Знеполски

**ИЗМАМНАТА ЛЕКОТА
НА ДЕМОКРАЦИЯТА**

ЕДНА ДРУГА ИСТОРИЯ
НА ПРЕХОДНОТО ВРЕМЕ

София, 2020

© Издателство „Изток-Запад“, 2020

Всички права на български език запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде възпроизвеждана или предавана под каквато и да е форма и по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „Изток-Запад“.

© Ивайло Знеполски, автор, 2020

© Деница Трифонова, оформление на корицата, 2020

ISBN 978-619-01-0732-3

Ивайло Знеполски

ИЗМАМНАТА ЛЕКОТА НА ДЕМОКРАЦИЯТА

Една друга история на преходното време

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор. Стъпка по стъпка, отблизо и от дистанция	13
--	----

Първа част. ОТБЛИЗО

Национални чувства и демокрация	41
--	-----------

Език и политически дискурс	45
---	-----------

Репресираният език	46
Лингвистичната шизофрения	47
Трудности пред освобождения език	48
Критика на политическия дискурс	50
Интелектуалецът и политическият дискурс	50

Проблеми на личността в прехода към политически плурализъм	53
---	-----------

Неадекватността на политическата активност като фактор на дестабилизиране	57
--	-----------

Социалната еротика на тоталитарното общество и посткомунистическите ѝ употреби	63
---	-----------

Време на конюнктурни субмитове	63
Идентифициране на политическото присъствие	64
Комунисти и „партийци“	66
Стратегия на пожелаването	67
Стратегия на хитруването	69
Членството като форма на селекция	71
Безпартийният комунист или всеобщото симулиране за отдаване	72
Неувереност пред действителността	73
Граници на хитруването	74

Разпадане на биографиите	78
Старата собственост и новото богатство	85
Езикът на нашето недоволство	92
Българинът между две илюзии	98

Втора част.

ГЛЕДНИ ТОЧКИ В НАУЧНИЯ ДЕБАТ

Сблъсъкът на времената и идеята за прогреса	105
Българският дискурс за закъснялото развитие	107
Ускорено развитие и ускорението като наваксване	111
Византинизъмът като метафора на подражателното развитие	114
Темпоралност и ускорение. Сблъсък на времената	117
Заимстваните понятия в контекста на изостаналостта	119
Наваксване и прогрес	122
Типология на българските възгледи за прогреса от началото на българската модерност	126
Прогрес под формата на реформи	129
Селска култура и гражданско общество	132
Традиционното общество, индивидът и общностите	134
Едно теоретично предизвикателство – „създаването“ отгоре на гражданско общество	136
Гражданското общество – деформации „отгоре“	137
Гражданското общество – деформации „отдолу“	139
Ресурси и предизвикателства пред възникващото гражданско общество	140
Библиография	143
Глобализиране на политиката и европейските периферии	145
I. Ударите на НАТО и душата на Балканите	146
Призракът на балканизацията. Агресивните национализми в ролята на светска религия	147
Културата на бедността и обърнатата скала на ценностите	149
Национализмите – игри на виктимизация	152
II. Как да мислим света в неговата цялост*	154
Антиглобализъм и антиамериканизъм	156
Какво липсва в българския дискурс за 11 септември?	158
Кризата на диалога между културите – възможен интерпретационен ключ	160
Илюзиите за статут на межкултурен посредник	162

Европа като модел и норма	165
I. България и Европа, така близки, така далечни	165
Европа като мит	166
Европа – една нова дистанция	167
Европа като норма	168
Съблазните на хитруването	169
Европа и Университетът	170
II. Нормативни и идентификационни бариери пред европейското приобщаване	172
III. Към европейско публично пространство	180
Състояние на шемет – посткомунистически напрежения между фактичност и нормативност	185
Пространството на шемета – „войната на боговете“	185
За основанията на моралното поведение: Хабермас и Ролс	188
Фонова култура или процедурална нормативност.	
За и против интервенцията на Администрацията	191
Процедурна и/или съдържателна справедливост	193
Чудовищният дискурс – за състоянието на политическото поле	197
Дефиниране на чудовищния дискурс	198
Монархическият дискурс като чудовищен	203
Празното място на властта	208
Двете шапки на Симеон Саксбургготски	212
Опитомяване на чудовищността.	
Проблемът за посткомунистическия суверенитет	215
Културни политики в ерата на глобализацията	219
Загубване на културния код	221
Демокрация плюс глобализация	224
Център и периферия	225
От екзотична към периферна култура	227
„Преходът“ и проблемите на историческата темпоралност	230
Политически критерии за оценка на „прехода“ и неговия край	231
Административната реформа	
като критерий за оценка на „прехода“ и неговия край	232
Икономически критерии за оценката на „прехода“ и неговия край	233
„Преходът“ като екзистенциално	
приживяване – разпадане на житейския опит	234
Преминаване от множество специфични истории към История в единствено число	237

Панахида за прехода – послепис от 2005 г.	239
Политика и религия, или търсене на нови основания за моралния живот	243
Религия, политика и мултикултурализъм	244
Завръщане на религиозността	246
Към едно постсекуларизирано общество	251
Култура, политика, културна политика	254
Може ли да говорим за европейски модел на културна политика?	254
Културният модел на комунистическата държава	256
Културната политика в Източна Европа след 1989 г.	258
Каква социална критика днес?	262
Криза на социалната критика и възникването	
на неорганизиран центровете на социална активност	263
Загубване на обекта на критика.	
От идеологическо доминиране към доминиране без идеология	265
Меката диктатура на медиите	269
Власт и медии	272
Властта в медиите	273
Властта на медиите	273
За същността на демактурата	275
Европейският съюз – криза на модела, на политиките или на идентичността?	278

Трета част. ОТ ДИСТАНЦИЯ

Социална критика и социална промяна в късното тоталитарно общество	289
От голямото събитие – назад към инцидентите	295
Режими на сравнителното изследване –	
за една теория на детоталитаризацията	310
Дихотомията „начало“ и „край“ на комунизма	
в Източна Европа и теоретичните ѝ употреби	311
Религиозни и културни традиции като	
основа на сравнителните исторически изследвания	313
„Централна Европа“ – един фиктивен обект на изследване	316
Играта между общи и частни контексти – основа на	
сравнителните изследвания на комунизма в Източна Европа	317

Асинхрон в политическата история на страните от Източна Европа	325
Артикулиране на „вътрешното“ и „външното“ сравнително изследване	327
За една теория на детоталитаризацията	330
Процесите на интеракция и различната социална динамика в страните от Източна Европа	332
Библиография	335
Конструиране на социалното от предмодерния до постмодерния свят	336
Библиография	345
Политическият конструктивизъм и „природата на човека“	346
Конструктивизмът и натурализмът пред предизвикателствата на историята на сегашното време	348
Селяните и комунистическият конструктивизъм	350
Селяните и либерално-демократичният конструктивизъм	351
Натурализъм срещу конструктивизъм	352
Допълване на несъвместимото	354
За субекта на социалния опит	355
„Човешката природа“ – остатък от неконструирана реалност	357

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1.

Франсоа Фюре и поскомунистическата апатия	363
---	-----

Приложение 2.

Ръката, която отгръща страницата	368
--	-----

Приложение 3.

Списък на конференциите, проведени във форум „Софийски диалози“	376
---	-----

Приложение 4.

Списък на книгите, издадени от ДНЧО в поредицата „Актове“	380
Списък на книгите, издадени от ДНЧО в поредицата „Софийски диалози“	381

Приложение 5.

Списък на книгите в поредицата „Минало несвършено“, издадени от ИИБМ / „Сиела“ ...	382
--	-----

Приложение 6.

Бележки върху европейската идентичност	385
--	-----

РАЗПАДАНЕ НА БИОГРАФИИТЕ¹

Странно как на прехода между две епохи хората губят контурите и съдържанието си. Без външност, без вътрешност, те се разливат в неудържимо, неконтролируемо поведение и експлодират или напротив, свиват се – непробиваеми руди, без никакво събитие. Остава изборът между агресивните чудовища и чудовищните нищожества.

Юлия Кръстева
„Старецът и вълците“

ВЗАМЯНА НА МИНИМАЛНА СИГУРНОСТ социалистическият човек беше приел да живее чрез указания и директиви. Демокрацията, обратно, предполага активна и социално инициативна личност, която е в състояние да се грижи за себе си. И тази личност вече започна да се появява и проявява, но за съжаление, някои аспекти в нейния облик са доста стряскащи и дори неприемливи за по-голямата част от хората. (Тук е и един от факторите на това явление, което може да наречем – развиване на *вторична пасивност*.) Съвсем закономерно една от натрапващите се форми на активния човек в нашите условия на икономическа криза и изострено политическо противостоене, наред с различните политически елити (за които можем да приемем, че са водени преди всичко от целите на „общото“ благо), се яви спекулантът. Имаме основания да видим зад това название една по-широка социална категория. Тъй като черният пазар днес се разпростира не само върху дефицитните стоки, но и върху предлаганите идеи, както и върху самите човешки биографии. Всичко се оказва подходящ обект за извличане на една обществено нерегламентирана „печалба“.

И така, днешният българин се намира във вакуума между два нравствени стандарта: прогресивно демонтираната, книжно скрепена „нравственост“ на социалистическия човек (и нейните битови корективи, на които се опираха опо-

¹ Ивайло Знеполски, Разпадане на биографиите, в-к „Култура“, София, 22.05.1992 г.

зиционните настроения) и задаващите се в далечината нравствени императиви на свободния човек и на демократичното общество, такова, каквото може да се изгради в България, на Балканския полуостров в края на века.

Ще си послужи с една метафора: животът при социализма може да бъде оприличен на много дълга опашка, на която всички сме се наредили, но мястото ни в нея е определяно от тези, които раздават номерата. Постоянно стават някакви вътрешни раздвижвания, размествания и т.н., но общо взето всички безропотно чакат. Чакат да им дойде редът. На мнозина никога не идва редът, тъй като опашката работи на принципа на чакането, но и на пререждането. Така или иначе се създаваше чувството, макар и много изкривено, за „ред“. Ранглистата на хора, ценности, професии и др. се определяше от център, чиито решения хората бяха свикнали да консумират дори когато вътрешно категорично оспорваха. На една извратена основа се осъществяваше някакъв ценностен монизъм. Знаеше се във всички случаи срещу какви качества, срещу каква позиция какво може да се получи, какво място може да се заеме в опашката.

Разбира се, този монизъм можеше да бъде осъществен на базата на една основна подмяна на нивото на отделната личност. При социализма всички живяхме с подменени биографии, изградени през призмата на класов критерий, и имяхме възможност да ги „градим“ само в степенята, в която се вписваха (активно или пасивно) в логиката на строя. Примиряването с такива биографии означаваше отказ от истински активна позиция и легитимираше режима. Ето защо биографиите (с целия тежък инструментариум зад тях – лични състави, кадровици, доносници, досиета и пр.) подменяха човека – това, което мисли, чувства, което реално му се е случило... Не качества, не степенята на подготовка, а биографиите мотивираха мястото в обществото и степенята на успех. Ето защо, когато някой „сгрешеше“, когато се отклонеше от „пътя“, чупката на съдбата му резонираше в цялата биография. Той вече не бе достоен за официално лансираната биография (отговаряла на мястото, което е заемал в обществото) и следователно тя трябваше да се провери, т.е. да се коригира. Когато някой от номенклатурата трябваше да бъде отстранен, – откриваха в биографията му нещо скрито – баща му е бил собственик на мелница или бащата на жена му е бил стражар преди 9 септември 1944 г. Точно тези корекции, в степен по-голяма от самата „простъпка“, мотивираха санкциите на обществото. (Джордж Оруел в „1984“ е уловил много точно обратния детерминизъм в корелацията обществена изява – биография.) Не това, което се случва, се влива в биографията на човека, а точно обратното – случва се това, което биографията повелява.

Днес под натиска на демократичните процедури и на разширяващия се политически плурализъм тази единна схема се разпуква, заменена е от редица частни кодекси. Но мястото на мумифицирания „нравствен“ кодекс на социалистическата държава не е заето от нищо в същата степен „общовалидно“. Оценките

и поощренията идват от различни конкуриращи се центрове, нито един от които не е успял напълно да отъждестви идеализираната представа за това „как трябва да изглеждат нещата“, с конкретната социална практика, с която се обвързва. Личността се озовава в опасна зона на релативизъм.

Само наивниците можеха да мислят, че с политическата смяна автоматично ще се промени и икономическото им положение. Но споделено от всички бе фундаменталното очакване за връщане достойнството на личността, нейното зачитане и защита от произвола. Най-сетне – за помиряване между убеждения и съдба с биография. Обществото влезе в промяната с надеждата за индивидуална автономия: правото на лично мнение и собствен избор, които да не изглеждат обществено осъдителни (срамни и следователно отново подлежащи на конспириране); възможност за доказване на качествата, в това число и качествата на мисленето и идеите, при свободна конкуренция. Но стана така, че изненадани се изправихме пред едно характерно превъплъщение на познатия феномен (епопеята на „компромата“ и на „операциите Клин“ са само най-драстичните прояви на нещо много по-основно). В ход е истинска операция „Биография“, в която се сплитат мотивите на пренаписване, изопачаване, извличане и т.н. Всички са заплашени, но най-вече тези, които са дръзнали да се заявят като субекти на политическо действие. Този процес на загубване на биографията засяга и хората, които имат чувството, че заедно с днешната история пишат и новата си биография.

Днес безспорно се диша по-свободно, макар страхът от партийните секретари да не е изчезнал напълно или да е заменен частично от страха за насъщния. Хората разполагат с възможности, които сякаш не знаят как да реализират, а може би и не изпитват необходимост да използват. Миналогодишната кандидат президентска кампания, както и неотдавнашните опити за съставяне на коалиционно правителство, се превърна в убедително доказателство (тъй като на рампата, в светлината на прожекторите застанаха хора с претенциите за изграден образ) за деформиране на представите ни за личността в две диаметрално противоположни, но свързани крайности. От една страна, поради оскъдицата на оригинални, отиващи в дълбочина идеи за обществото (подсилена от реалната липса на големи различия в отделните платформи относно характера на „прехода“ и процеса на постоянно изземане на аргументите) предизборната кампания премина не толкова на базата на обсъждането на платформи и алтернативи, колкото на одумване на конкурента. Стратегията на изборните щабове разчиташе на личната дискредитация на опонентите. „Доказването“ на несъстоятелността на човека се прехвърляше върху програмата, или обратното.

От друга страна, това не довежда до някакво повишаване стойността и тежестта на индивида. Нещо повече – съпроводено е с лишаването му от индивидуалност. Успоредно със законите за връщането на заграбената някога частна собственост, като че се извършва един обратен процес на експроприация на би-

ографиите с оглед рационалното им партийно оползотворяване. Как технически се осъществява това? Чрез разпокъсването на биографиите на малки парчета. В интерпретацията на другите (другата страна, политическия противник или просто всички, които са не-аз) отпадат традиционни базисни понятия и представи – облик на човека, линия на поведение, репутация и място в професията или групата. Изчезва житейският път (граден години, десетилетия), разпокъсан на отделни случки, епизоди, инциденти... Тоест на подлежащи на относително обособяване единици биография. И тези *биографеме* не само започват да съществуват самостоятелно, не само са третираны като взаимозаменяеми, но и заменят цялото, подменят биографията. Животът е сведен до механичен набор от биографеме. Нашето публично пространство, подхранвано така усърдно от пресата, слуховете, митовете и от това, което реално се случва на отделните хора, е изпълнено с блуждаещи, лишени от основа биографеме, всяка от които в удобно избран момент подлежи на субстанционализиране.

Разбира се, има епизоди, които могат да бъдат типични за един живот. Има индивиди (от най-близкото обкръжение на бившия диктатор), смисълът на чиито биографеме звучи удивително тафтологично. Но ние говорим за хората с лъкатушещи биографии, каквито са повечето прекосили пустинните пространства на тоталитаризма и чийто основен проблем е бил да го надхитрят, да го заобиколят, да го надживеят.

Сложен е житейският път, човек преминава през какви ли не ситуации и оставя множество *следи* (писмени или физически): стихотворение или картина, посветени на вожда, фотография с него, писмо (често лично), донесение (тайно), служебен или професионален успех, имот, приятелства и т.н. (Особено подозрителен е успехът – в престъпното време всеки успех може да бъде представен като престъпен. И съответно – най-чисти могат да изглеждат неуспелите, а още по-чисти – неудачниците или некадърните!) Всичко това подлежи на отчуждение от истинската биография. Всичко извън смъртта може да бъде вменено като вина.

Престрелките от кандидат президентската кампания ни предоставиха анекдотични примери в това отношение. Навремето, като студент, един от протагонистите на състезанието е бил изключен от университета. Този епизод е преодолян, минават години и бившият подозрителен студент е все по-добре приет, придобива репутацията на доверено на режима лице. Друг студент по същото време е щатен комсомолски секретар, но по-късно животът му протича така, че той е изхвърлен от скромното си място в йерархията, нещо повече – превръща маргиналната си позиция в символ на съпротива. В интерпретациите на заинтересованите в единия случай са важни биографемите на „изключването“ и съответно на „партийна причастност“; в другия случай точно обратното – на „довереното лице“, „успеха“ и съответно на „отлъчването“, „дисидентството“. Никой не задава въпроса равностойни ли са тези биографеме, изключват ли се взаимно? Липсва и

всякакво съотнасяне, пропорциониране на различните биографии, подреждането им според цялостния път, мястото на човека в протеклото време. Една реплика може да се окаже фатално по-важна от цяло житейско дело!

Ето и един особено драстичен пример за фетишизма на биографемата, извън общоизвестния предизборен фолклор. Млад кадър се конфликтуета със своя заемащ високо място в йерархията на тоталитаризма началник. Обвиненията му, украсени с доноси, са: не се включил (той и административното звено, което оглавява) достатъчно категорично в подкрепа на възродителния процес; пречи на децата на активните борци против фашизма и капитализма (т.е на него самия) да се издигат служебно. В случая не ни интересува дали тези обвинения са справедливи, или не, те са били използвани, тъй като са били ефикасни според тогавашните правила на апаратни игри. По-важното е друго – че след промяната младият кадър, който не е напреднал главно поради липса на реални качества, получава един неподозирани капитал. Това е биографемата на противопоставянето срещу попадналия под ударите на събитията номенклатурен кадър. Извадено от контекста, противопоставянето само за себе си се оказва достатъчно да му извае друга биография и дори да му осигури толкова желаното място в структурите на новата политическа система.

Защо стават възможни тези манипулации? Защо обществеността толкова лесно и дори лековерно приема всеки подхвърлен и образ? В тази ситуация всички са потенциално потърпевши и никой не е невинен. Изчезва разграничителната черта между жертва и езекутор. Манипулацията с биографиите става възможна не само защото ние сме склонни да постъпим с другите така, както те постъпват с нас, но и защото нашето отношение към собствената ни биография, съвсем в духа на вече преживяното, е манипулативно. Стремежът ни е от техния груб материал да изтръгнем възможно най-приемливия и печеливш образ.

Попаднах в пресата на две автобиографии от едно и също лице, разделени от няколко години. Първата с писана с оглед на това лицето да заеме определена длъжност преди 10 ноември 1989 г., втората – да му бъде в помощ да запази поста и след въпросната дата. Двете писмени следи са оставени сякаш от различни хора. Първата автобиография се позовава на борческите, революционни традиции на семейството, подкрепата за „народната“ власт, включването в структурите ѝ. Втората е построена върху имотността на семейството, засегнатостта от мероприятията на комунистите, обедняването и мизерния живот на пенсионера. Житейската съдба на семейството на въпросния самопредставящ се очевидно дава някакви основания и за двата документа. Склонен съм да смятам, че използваните биографеме са еднакво реални. Манипулацията в случая се състои в изолирането им, в разделянето и скриването на това, което не е „на мода“. Истината се изпарява от подобни биографии. А този, който фалшифицира себе си, е склонен да вижда фалшификати навсякъде около себе си.

Какви са последствията за обществото от това? В известен смисъл всички биографии се изравняват, доколкото могат да се установят различни прилики между безбройните сходни парчета, на които са се разпаднали. А щом всички са еднакви, те са и взаимозаменяеми. И ето ни изправени пред позната донемай-къде теза: няма незаменими личности, има само повече или по-малко полезни хора. Фрагментирането на биографиите е свързано с хипертрофираното функционализиране на отношението към личността. Тоест в зависимост от моментните интереси и от преследваните цели ние ще творим биографиите – своите и на другите. Ползата ще каже коя биографема да бъде в центъра. Всичко друго ще остане в зоната на мрака. Което означава, че има простими и непростими (еднакви) грешки, че има добри и лоши доносници, че едната омърсеност се мие, а другата е проклетие, че едната честност е преструвка, а другата добро намерение...

Защо тогава мнозина избират тази плоскост на публично общуване, след като никой не е застрахован от рискове? Този подход към личността е съзнателно налаган преди всичко от хора, за които изглежда изгоден. Тоест, които лично са заинтересовани да скрият едни части от биографията си и да натрапват други, сами избирайки подходящия ъгъл и осветление. Малцина от тях биха издържали на проверката на цялото – на биографията в нейната сложност и изчерпателност. Докато на ниво биографема, дори и да изскочи неприятен факт, винаги може да им бъде противопоставена друга биографема; те толкова лесно се омаловажават, колкото се и фетишизират. Това е един начин да се постигне невъзможното – изравняване с всички останали, скриване в играта на прилики и отлики. И оттук нататък вземане на значителна преднина, тъй като се залага на една биографема, която доминира всички останали – вечната „готовност за служене“.

Последствията от всичко това са много тревожни – не става въпрос само за несправедливост в отношението към един или друг човек, за обтекаемостта на една или друга биография, а за нещо много по-сериозно: за криза на личността и на концепцията за личността на самото общество; за загубване на мярката за нейната ценност. В един процес на тотално социално разместване, когато никой не знае мястото си (той не го харесва или другите не го приемат), всеки може да попадне навсякъде (мнозинството от кандидат-президентите и кандидат-премиерите демонстрираха точно тази липса на мярка и на критерии), се забелязват тенденциите на известно нравствено нивелиране на обществото под познатия ни наслов: „Всички са маскири!“ Нещо, което може да доведе до сериозна морална и интелектуална стагнация.

Трябва съзнателно да създаваме предпоставките за единството (от което българинът десетилетия е бил лишен) между личната биография и обществения образ на човека. Тъй като без пълноценни личности, без хора с цялостни физиономии няма да можем да отидем много напред в демокрацията. От отношението към човека (не към човека изобщо, в който се кълнеше и соцхуманизмът, а към

конкретния човек, пък бил той и политически или личен конкурент) ще се съди за ръста и зрелостта на нашето обновяващо се общество. Важно е собственото ни усещане за демокрацията, а не препратените ни огледални изображения за това какви впечатления имат за нея „навън“.

Разчленените части на нашите същества, биографичните отломъци витаят в хаоса на наелектризираното социално пространство като зомбита – забиват зъби в чуждата, но и в собствената ни плът. Не ни дават покой. Остава ни да се надяваме, че ще преодолеем света на Оруел, че ще дойде моментът, когато вихърът ще утихне, подхванатите от него късчета живот плавно ще се спуснат на земята, ще се съберат, ще възстановят жизнения път на всеки един и ще се почувстваме отново цялостни хора и ще срещаме цялостни хора. Защото само цялостният човек може да бъде свободен.

СТАРАТА СОБСТВЕНОСТ И НОВОТО БОГАТСТВО¹

НАСКОРО ОТГОВОРЕН ПРЕДСТАВИТЕЛ на управляващата сила възвести, че „битката между чистия и мръсния капитал“ е нещо като основно съдържание на нашата епоха. В партийните документи и официалните речи програмите на „развития социализъм“ отстъпиха място на капиталистическите перспективи, но на равнището на всекидневния политически и икономически живот нещата не изглеждат толкова категорични. Забелязваме различни по вид разминавания между теоретичните декларации и практическото отношение към категории като: пазарно стопанство, свободна инициатива, широка класа собственици и пр. От тях ни отделя една емоционална дистанция, която идеолозите, или по-скоро пропагандистите за всеки ден, ревностно разширяват с езиковите си упражнения, заклеяващи съмнителното предприемачество. Постепенно набиращият сила антагонизъм в отношенията между първото некомунистическо правителство и първите неокapиталистически групировки не е причината, а по-скоро следствие от това, което може да наречем „скрития момент в картинката“. И точно делението чист – мръсен може да ни послужи за ключ към него.

То почива на нравствени критерии и икономическата теория, а още по-малко пазарната практика никога не са се интересували особено от него. Но все пак не можем да отречем, че притежава определени обществени основания поне в частта си, визираща мръсния капитал. Митологията на заговорите и на ограбването, владееща българското масово съзнание, се опира на реални страхове и конкретни подозрения: пране на пари, спекула, скрита приватизация на държавно имущество, корупция в особено големи размери, мимикриране на старата стопанска номенклатура в нова собственическа прослойка...

Подозренията към новобогаташите ще продължат да тегнат още дълго време. В редица случаи те са напълно основателни, но съдържат и заплаха да хвърлят сянка върху всяка амбициозна и успешна частна инициатива. От ерата на тотал-

¹ Ивайло Знеполски, *Непреодолима ли е пропастта между старата собственост и новото богатство?*, в-к „24 часа“, 11 и 12.06.1992 г.

ното подозрение може да ни помогне да се измъкнем само един строг регламент. За да не се окажем в десетилетие на съдебните процеси и на исковете за нанесен морален ущърб, трябва да приемем, че проблемът доколко едни пари са мръсни е единствено от компетентността на прокуратурата в съда. (Разбира се, пресата не може да изостави дълга си да предупреждава, да изостря чувствителността към стопанските престъпления и връзките им с политическите игри, но това е свършено друг проблем, нямащ нищо общо с преследването на непосредствени политически дивиденди.)

При недоказана съдебна вина лепенето на етикета мръсен върху пари, дейности, учреждения или хора неизбежно се прехвърля на плоскостта на политическия дискурс и на идеологическата обработка на общественото мнение. В чисто семантичен план това означава една скрита подмяна на характеристиките. *Мръсен* се превръща в синоним на всичко, което се изплъзва от концепцията ни за административен контрол и партиен надзор.

Може би малко рано новите бизнесмени повярваха в приказките за радикалната смяна на системата (заблудени от предизборните надговария) и поведението им изглежда неадекватно на очакванията на силите, които смятат, че диктуват ритъма и смисъла на промяната. В отношението на подозрителност и враждебност към тях могат да бъдат разпознати два преплитащи се мотива. Единият е свързан с инерциите на социалистическия менталитет; другият – с характера на появяващия се капитализъм. От миналото идва чувството за всесилност на администрацията и подозрителността към частника. В една държава, където 95% от собствеността продължава да е обществена, всеки, който се грижи за собствените си интереси, буди съмнението, че го осъществява в ущърб на всички останали.

От друга страна, със своята независимост и непослушание, с невинаги уместните си прояви на самочувствие новите бизнесмени изглеждат непредсказуеми и подривни. А това са основателни причини да бъдат предприети мерки частният бизнес да бъде дисциплиниран, да бъде направен по-сговорчив и сътруднически. Тоест да бъде интегриран в очертаващия се държавно-бюрокративен комплекс. Този натиск е превантивен, той цели да предотврати това, за което справедливо подозират капитала: несъобразяване с монопола на политическата власт, стремеж към една контравласт – властта на парите. Това е не само нежелателно, но и неочаквано за тези, които досега са виждали конкуренция само в „другата“, при това в подчертано дефанзивна позиция идеология.

Нека се вгледаме в характера на упреците, които са отправяни към частния капитал: стремеж за увеличаване и концентрация, „стръв“ в гоненето на интереса, диверсификация на сферите на активност, „претенции“ в обществен план и т.н. По-амбициозните и крупни проекти на първите икономически групировки са определяни като „съмнителни гешефти“. Всичко това се резюмира в стремежа на младия български частен капитал за укрепване и експанзия. Но точно това е

основният закон в съществуването на всеки капитал, независимо дали употребява, или не сапун. И понеже не можем да подозираме правителството в антикапиталистически настроения, редно е да потърсим откъде се поражда идеите за укротен, послушен капитал. За да не излезе, че ако едно време определяха кой да бъде партиен секретар, сега – кой да стане капиталист. Мястото отново изглежда запазено за най-достоините.

Престъпното време автоматично прехвърля характеристиките си върху богатството, което хронологично е свързано с него.

Но да се отрече по принцип възможността за възникването му би означавало да се игнорира напълно възможността за съчетаване на определена общественно-икономическа конюнктура (а ние преминаваме през един такъв рядък исторически момент на шанса!) и индивидуални качества (инициативност, работливост, изобретателност, талант, висока степен на социализираност, професионална компетентност, чувство за риск и т.н.), които от своя страна дават възможност за възползване от нея. Би значело също така на обикновения българин да му бъде отказано правото да се замогне. Да бъде обречен да напусне пространствата на социализма толкова гол, колкото е влезнал, да съблече всичко придобито на гардероба на изхода.

Подобни настроения могат да бъдат само плод на идеята за буквалното завръщане към момента, в който ни е застигнала катастрофата на 9 септември. А това означава да се изреже от живота на страната половин век, да се загърби така, сякаш нищо не е станало. Периодът на социализма беше престъпно и в много отношения пропиляно време, но не бива да забравяме, че законите на живота са по-силни от всякаква идеологическа догматика и от всякакъв обществен строй. Че протеклото време е време, живяно от реални хора, и че човешката природа и обществените потребности са намирали редица компенсаторни ниши. Много неща са станали за половин век и за щастие или нещастие, българите никога не ще могат да бъдат такива, каквито са били. Колкото и убоги уравнителни модели да налагаше социалистическата държава, за да гарантира политическата и икономическата хегемония на партийната върхушка, налице са и неизбежни, съвсем нормални процеси на акумулиране на енергии и възможности от страна на широки слоеве хора. (Никой строй не може да бъде пълно оправдание за успеха или неуспеха на един конкретен човек.) Очевидно например се е променил културният статус на средноаритметичния българин – натрупани са познания, професионална компетентност, социални и делови контакти, в значителна степен е подронен „котловинният“ манталитет. Накратко, създавали са се субекти на едно друго, както политическо, така и икономическо действие. Тези субекти социалистическото време не е било в състояние да използва, нещо повече, виждаше в тях заплаха. Днес в променените условия не може да не се впечатлим от широкия спектър на находчиви и активни хора, които не само изведнъж станаха видими, но и заемат водещи позиции.

Чисто психологически те настройват срещу себе си тези, които изостават. За да смекчат битовото усещане, че по-чевръстите са изиграли останалите сънародници, прагматичните чехи възприеха играта на приватизационните талони. Те няма да изравнят хората, но няма и да подхранват подозренията, че някои са лишени от наследство след фалита на натрапеното колективно начинание. Това внася елемент на доверие в бързо и неизбежно диференциращото се социално пространство. За нещастие, нашето политическо мислене е още далеч от грижата за общото, то робува на групови интереси и се опива от налагането на силови решения, които донякъде успява да обвие в идеологическа демагогия.

В популярната митология все още мъждука вярата в приказката за ваксаджийчето, станало милионер. От друга страна – за Прудон всяка собственост е форма на кражба и в масовото съзнание на българите от прехода това убеждение продължава да се подхранва. Възможно ли е да се намери мярката между двете? Както показва нашата най-прясна практика, „гешефтите“, ако се правят от „правилния“ човек и за „доброто“ дело, изглеждат нещо напълно нормално. Но ако нашият човек кривне от „правилния“ път, това променя и отношението към капитала независимо от неговия произход. Очевидно този критерий е удобен, но прекалено релативен. Следователно „чистотата“, доколкото я има в сферите на бизнеса, се явява все още неназована (от някого) мръсотия. И изобщо чист е този капитал, който по някакъв начин не ни нарушава сметките. Поне на мен не ми е известно в темпераментните спорове около икономическата реформа и преразпределението на богатствата някой от опонентите да е посочил с пръст чист капитал, резултат на официално санкционирана народополесна частна активност. И въпреки всички приказки едва ли този някой би рискувал да направи това, тъй като много скоро би могъл да бъде опроверган.

Нека сега си представим вариант, в който социалното морализаторство би довело до пресушаване изворите на всяко съмнително ново богатство. Възниква въпросът откъде ще бъдат взети парите за приватизацията, откъде ще дойдат ресурсите за задвижване механизмите на установяващата се пазарна икономика и стопанство. Колкото и да се оглеждаме, на хоризонта не можем да съзрем нищо друго освен парите от реституцията, които при това се явяват под формата на недвижима собственост.

Реституцията въпреки не най-удачната форма, в която бе осъществена (стремежът за бързо поправяне на извършената несправедливост създаде реални опасности от дефункционализиране на обществения организъм), представлява справедлив акт и важна крачка в преодоляване на травмите, нанесени на обществото. Много често зад старата собственост са стояли дефицитни днес класически добродетели: трудолюбивост, скромност, пестеливост, преданост към занаята и предприятието... Някои от тези качества вероятно са се съхранили като гени в следващите поколения, но така или иначе човекът и собствеността са били

разкъсани и връзката им до голяма степен дематериализирана. Ето защо редом с реалната същност на реституцията трябва да говорим и за нейните символни стойности. Старата собственост се превръща във фигура от съвременния идеологически дискурс. Тя очевидно е свързана с презумпцията за чистия капитал в качеството ѝ на противопоставена на всякакъв друг капитал.

Чист капитал би трябвало да е този, чийто произход не буди никакви съмнения. А такъв в нашата ситуация очевидно може да бъде само наследственият; този, зад който стои класата на бившите собственици. И тъй като довчера той е бил замразен, изкаран от обращение, чиста стойност – донякъде е придобил чертите на старо богатство, на безполезно съкровище (поне в първия момент на реституцията). Друг въпрос е как конкретно възстановеният собственик ще се вклучи в икономическото пространство. Няма съмнение, че едни ще се върнат към семейния бизнес и ще се превърнат в съвременни индустриалци. Други ще предпочетат статута на рентиери – наемът от една средна магазинна площ в центъра на София вече им гарантира тази възможност. Може да предположим, че ще има и такива, които няма да могат да издържат на конкуренцията, на ритъма, наложен от българския неокапитализъм, и ще бъдат погълнати от новите богаташи. Ето защо, когато говорим за старото богатство, нямам предвид конкретни делови хора, а самата идея за такъв тип богатство, която на идеологическа плоскост някои се опитват да отъждествят с ценностната ориентация на новата администрация и произтичащите от това солидарни действия.

Съперничеството между старото и новото богатство, между тези, които придобиват парите по наследство, и тези, които ги изкарват сами, между старите фамилии и новите парвенюта е класическа, позната от Балзаковите времена ситуация. То съпътства всяка епоха на прелом, в това число и нашата въпреки реставраторските инкрустации върху повърхността ѝ. Това усложнява, но не променя ситуацията.

Чистотата на старото богатство в Европа от времето на буржоазните революции е гарантирано от неговото аристократично потекло. А какво днес у нас определя чистотата на старата собственост? И тук решаващ е моментът на произхода, само че неговият корен е плитък, което съществено променя смисъла му. То има необходимите точки на фиксиране, но когато трябва да се посочи източникът, се възцарява една впечатляваща абстрактност. Някога, много отдавна, репресията на пролетарската държава се стоварва върху частната собственост и слага край на времето, което днес всички сме склонни да идеализираме. И пред мрака на тоталитаризма всички собственици и всички собствениности стават равни. Върху тях в еднаква степен ляга ореолът на изтърпяната несправедливост, на мъченичество. Преминаването през чистилицето на социализма заличава всичките ѝ реални следи. Проблемът за произхода загубва значение, тя е освободена от съмненията, които тегнат върху всеки капитал, от възможните характеристики на някогашно ново богатство, на мръсни пари. Остава само идеята за собствеността като така-